

אוניברסיטת תל אביב
הפקולטה למדעים מדויקים
ע"ש ריימונד ובברלי סאקלר

הנושא :

מחוברות כהלכה? על הקשר בין זהות נשית חרדית למודעות סביבתית

חיבור זה הוגש כחלק מהדרישות לקבלת התואר
"מוסמך אוניברסיטה" (M.A.) באוניברסיטת תל אביב
בבית הספר לסביבה ומדעי כדור הארץ ע"ש פורטר בחוג ללימודי הסביבה
ובמעבדה לזהות ופעילות סביבתית-חברתית

על ידי:
ליאת דאודי

העבודה הוכנה בהנחיית:
פרופ' רקפת סלע-שפי
ד"ר דניאל מישורי

מרץ, 2019

תוכן עניינים

1.....תקציר

חלק א': תיאור המחקר

2.....מבוא ושדה המחקר

5.....פרק 1: החברה החרדית בישראל – סקירה כללית

7.....1.1 קהילת "החוזרים בתשובה" ו"חרדיות רכה"

9.....1.2 חרדיות מזרחית-ספרדית

10.....1.3 חרדיות אמריקנית

11.....פרק 2: זהות, סביבה וטעם – מבט משולש

11.....2.1 נשים חרדיות בישראל: היבט מגדרי

13.....2.2 נשים חרדיות במחקר הנוכחי: מבט מן המטבח

14.....2.3 סביבה והלכה – הילכו יחדיו? היבט סביבתי

16.....2.4 ההיבט התרבותי

19.....פרק 3: מתודולוגיה

19.....3.1 אוכלוסיית המחקר

20.....3.2 כלי המחקר

22.....3.3 ניתוח תמלילי הראיונות

22.....3.4 מגבלות המחקר

23.....3.5 מורכבות ביצוע הראיונות

24.....3.6 בחירת התמות, מבנה הפרקים והערות לקריאת עבודה זו

טבלה מס' 1: קבוצת המרואיינות – נשים חרדיות משכונת "ממזרח שמש" ומשכונת "רמת בית

שמש א'" בעיר בית שמש

חלק ב': ניתוח הראיונות

- פרק 4: אתניות ותפיסה עצמית של חרדיות**..... 30
- 4.1 נשים מזרחיות משכונת ממזרח שמש | "אז אני אקרא לעצמי חרדית-ספרדית"..... 30
- 4.2 נשים אמריקניות משכונת רמת בית שמש א' | "אנחנו יותר פתוח"..... 33
- פרק 5: היבטים סביבתיים ב"רשות היחיד" - המרחב הפרטי**..... 37
- 5.1 נשים משכונת ממזרח שמש | "כשמקום נקי, השכינה נמצאת שם"..... 37
- 5.2 נשים משכונת רמת בית שמש א' | "אנחנו לא מפרידים"..... 39
- פרק 6: קשר בין פרקטיקות הלכתיות לסביבתיות**..... 45
- 6.1 נשים משכונת ממזרח שמש | "ההלכה היא לא מקובעת ולא מרובעת"..... 45
- 6.2 נשים משכונת רמת בית שמש א' | "ליהודים זה דווקא מתאים, לא אוהבים להפסיד ולא אוהבים לבזבז"..... 48
- פרק 7: היבטים סביבתיים ב"רשות הרבים" - המרחב הציבורי-עירוני**..... 53
- 7.1 נשים משכונת ממזרח שמש | "לזרוק לא בפח זה כמו חילול השם"..... 53
- 7.2 נשים משכונת רמת בית שמש א' | "שם זה מטופח מאוד"..... 58
- פרק 8: קשר בין הון כלכלי לחשיבה ופרקטיקה סביבתית**..... 64
- 8.1 נשים משכונת ממזרח שמש | "אני אלך לקנות לחם וחלב, לא לשמור על הסביבה"..... 64
- 8.2 נשים משכונת רמת בית שמש א' | "זה יותר יקר אבל יותר בריא"..... 69
- פרק 9: השכלה ובריאות בתא המשפחתי**..... 75
- 9.1 נשים משכונת ממזרח שמש | "ראיתי שכן הצלחתי להכניס את זה לבית"..... 75
- 9.2 נשים משכונת רמת בית שמש א' | "אדם משכיל הוא כאילו יודע, אבל השאלה היא מה עושים עם הידע"..... 77

פרק 10: מחויבות לסמכות רבנית, תפיסת הגבר החרדי והקשר לסביבה.....81

10.1 נשים משכונת ממזרח שמש | "אם הרב שלי היה מדבר על זה – זה כבר ממריץ אותך שאת יכולה".....81

10.2 נשים משכונת רמת בית שמש א' | "אם הרבנים היו באמת פונים, אנשים היתה להם יותר מודעות".....86

סיכום ומסקנות.....91

רשימה ביבליוגרפית.....96

תקציר

התנועה הסביבתית העולמית נחשבת לאחת מהמהפכות הגלובליות המשמעותיות ביותר. בשנות השישים של המאה ה-20 תוארה הסביבה כאתר התרחשות טרגי שבתוכו אינטרסים פרטיים עתידים להוביל לאסון אקולוגי. בישראל, מספר עשורים לאחר מכן, ארגוני סביבה תופסים מקום הולך וגדל בציבוריות הישראלית והעניין הסביבתי מקבל נראות ואף הופך למשמעותי יותר. עם זאת, על אף שקיומו של המשבר האקולוגי נוכח וברור ולמרות שהצטבר גוף ידע נרחב בנושאי סביבה, הרי שחלקים גדולים בחברה רחוקים מאימוץ שינויים ודפוסי פעולה בחיי היום-יום אשר יכולים לסייע בהתמודדות עם האיום הסביבתי.

הציבור החרדי בישראל נחשב לקבוצה תרבותית שהגישות והפרקטיקות הסביבתיות זרות לה. החברה החרדית בישראל מונה כ-11% מהאוכלוסייה והיא כוללת בתוכה קבוצות שונות, מתאפיינת בהקפדה על אורח חיים דתי ברוח ההלכה היהודית, בקבלת הסמכות הרבנית כסמכות עליונה במערכים משפחתיים גדולים הכוללים שיעור ילודה גבוה. בתוך האוכלוסייה החרדית, הנשים החרדיות הן קבוצה אופטימלית לפתח מודעות סביבתית משום השפעתן ההולכת וגוברת על התא המשפחתי שלהן. זאת לאור התמורות המתרחשות במעמדה של האשה בתוך החברה החרדית ולאור המתח המחריף בין מידת המחויבות שלה כלפי התפקידים המסורתיים, כגון החזקת הבית וגידול הילדים, לבין הפיכתה למפרנסת.

מחקר זה מבקש לבחון את הטווח שבין האדישות לעניין הסביבתי – או האפשרות ליצור מודעות סביבתית – אצל נשים חרדיות משתי שכונות שונות בעיר בית שמש, המהווה בשנים האחרונות מוקד משיכה רב לאוכלוסייה חרדית.

המחקר מתחקה אחר 'ההגיון הפרקטי' של השימוש בדפוסי פעולה הלכתיים שהנשים החרדיות מקיימות בבתיהן, ובמיוחד במטבח הביתי. מצד אחד, המחקר בוחן את האופן שבו הן מארגנות את עולמן הפרטי באמצעות אותן פרקטיקות, ומצד שני בוחן את מידת היכרותן והפנמתן, אם בכלל, את העולם הסביבתי.

המחקר מצא כי רוב הנשים החרדיות אינן תופסות שמירה על הסביבה כערך בפני עצמו, לא כל שכן ערך המצוי בראש סדר העדיפויות היום-יומי שלהן. מהמחקר עולה כי מתקיים קשר בין מצב כלכלי לבין האפשרות לקיים פרקטיקות סביבתיות. עם זאת, לא נשות שכונת 'ממזרח שמש' ולא נשות שכונת 'רמת בית שמש א' מזדהות עם סביבתנות, אך רובן מראות שהן מודעות לערך שלה בשיח הציבורי.

נושאים סביבתיים רבים בלטו בהיעדרם ולא העסיקו כלל את הנשים החרדיות בהקשר הסביבתי. עם זאת, המעטות אשר התייחסו לסוגיות כגון מים וקרינה למשל, עשו זאת מטעמים של חסכון כלכלי והפגנת ידע הנתפס כהון תרבותי.

שאלת הזהות של הנשים החרדיות במחקר זה והבנת העדפויותיהן המשתנות במרחבי הפעולה השונים בחיי היום-יום, עשויה להפוך למפתח להחלת סדר היום הסביבתי בחברה החרדית ובקבוצות נוספות בעלות מאפיינים דומים בישראל.

חלק א': תיאור המחקר

מבוא: רציונל, מטרת המחקר ושדה המחקר

מחקרים מהשנים האחרונות העוסקים בקשר שבין סביבה (environment) לחברה החרדית מתרכזים במספר נושאים בולטים. ביניהם אפשר לציין את עמדות החרדים בנושאי סביבה ואת אופן תפיסתם את המרחב שבתוכו הם חיים. מרבית מחקרים אלו עוסקים בנושאים הקשורים לניקיון (מרק ואחרים, 2016). מסקנות המחקרים מגלות שחלק גדול מהציבור החרדי מתמקד במה שקורה בד' אמותיו - ב"רשות היחיד", כלומר במרחב הביתי, ואינו נותן דעתו למתרחש בסביבה הקרובה המצויה ב"רשות הרבים" (שלהב וקפלן, 2003).

לאור חסר מחקרי בשאלת היחס של נשים חרדיות לסוגיות סביבתיות, מטרתו של מחקר זה היא להרחיב מעט את ידיעתנו בעניין זה ולהציע הסבר לקיומה או להיעדרה של מודעות סביבתית בקרב נשים חרדיות. המחקר עוסק באופן שבו נתפסת מודעות סביבתית בקרב נשים חרדיות, ובוחר את הזיקה בין דפוסים שגורים של נשים חרדיות בעיר בעלת נוכחות חרדית חזקה כמו בית שמש.

בהנחה שמודעות ואימוץ אורח חיים סביבתי מותנה בדפוסי פעולה יותר מאשר באידיאולוגיה מנוסחת, מחקר זה בוחן דפוסי פעולה הלכתיים קיימים הקשורים לכשרות, מזון ופסולת שהנשים החרדיות מקיימות במרחב הביתי שלהן, עם התמקדות בפעילותן במטבח הביתי. זאת במטרה כפולה: 1. לזהות את דרכי המימוש של דפוסים הלכתיים מסוג זה על ידי הנשים בחיי היומיום הביתיים שלהן, ובאיזו מידה, אם בכלל, הן עשויות לתרגם דפוסי פעולה מוכרים ושגורים אלה לפרקטיקה סביבתית כמו הפרדת פסולת; 2. לבחון באיזו מידה ניתן לזהות זיקה, ברמה הרעיונית, בין התכתיב ההלכתי המחייב דפוסים אלה לבין חשיבה סביבתית כפי שהיא מוכרת היום. סוגיות אלו נבדקות באמצעות ראיונות עומק עם נשים חרדיות משכונת "ממזרח שמש" ו"רמת בית שמש א'".

לצורך ביצוע המחקר נבחרה העיר בית שמש, המהווה בשנים האחרונות מוקד משיכה לאוכלוסייה החרדית ומונה קרוב ל-110,000 תושבים (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2016). בתוכה נבחרו שתי שכונות אשר לכל אחת מאפיינים שונים: שכונת "ממזרח שמש", הממוקמת במזרח העיר וגובלת עם שכונת "בית ומנוחה" ושכונת "רמת בית שמש א'", הממוקמת בדרום העיר ומכונה גם בשם 'השכונה האמריקאית'.

המחקר מתמקד בשכונות אלו מפני שהן מאפשרות להתבסס על ידע מקומי שלי כחוקרת. אמנם מעולם לא התגוררתי בבית שמש, אך אני מבקרת לעיתים תכופות ב-15 השנים האחרונות בבית הורי הממוקם בשכונת "ממזרח שמש", ומכירה היטב את שדה המחקר באופן אישי. שדה המחקר מבטא מרחב חברתי-תרבותי המתקיים בשתי זירות שונות הנבדלות אחת מן השניה במוצא אתני, במעמד סוציו-אקונומי, בהשתייכות לזרם חרדי ומידת מסורתיות, ובתפיסת המרחב העירוני מהיבטים סביבתיים. בשכונות הנדונות במחקר זה מתגוררים תושבים בעלי שיוכים חרדיים נוספים כמו למשל חסידי גור. עם זאת, המחקר מתמקד בקבוצה אחת מכל שכונה נבחרת: נשים 'חוזרות בתשובה' משכונת ממזרח שמש ונשים חרדיות 'חוצניקיות' אמריקאיות משכונת רמת

בית שמש א'. המחקר מבקש להניח שכבה נוספת לידע הקיים בתחום הזיקה שבין זהות וקהילות לבין הפצת סדר היום הסביבתי, ובפרט בהתייחס לקהילות החרדיות בחברה הישראלית, באמצעות שילוב של מגוון נקודות מבט, המובא מתוככי קהילה זו ואל מול המציאות המסורתית-הלכתית והסביבתית המשתנה.

הנחת המוצא של עבודה זו היא כי האישה החרדית היא סוכנת שינוי בעלת משקל בקהילה החרדית (שלהב, 2005) – בביתה ובמשפחתה. הנחה זו מתבססת על המחקר המצטבר המנתח את התמורות המתחוללות במעמדה של האישה בחברה החרדית, שאינה מונוליתית במיוחד בעיר בית שמש, והמתח המתקיים בין מידת המחויבות שלה כלפי התפקידים המסורתיים כמו החזקת הבית וגידול הילדים, לבין טווח אפשרויות ההשפעה על בני ביתה והפיכתה למפרנסת בעבודה מחוץ לבית.

הניסיון להבין את האפשרות שנשים חרדיות ייטו לסגל מודעות סביבתית נעוץ בהתבוננות לעומק ב'פרשנות המעשית' של נשים אלה להלכה, כפי שהן מבינות אותה בפועל בחיי היומיום שלהן, ובהעדפותיהן בקיום מצוות מסוימות באופן כזה או אחר. הציפייה היא שראיונות עומק עם נשים אלו יסייעו לזהות ניואנסים של תחושות, קודים מוסריים ומתחים חברתיים של היבטים מרכזיים בחייהן (סלע-שפי וזרדז, 2015). גישת המחקר מניחה אי אחידות ודינמיות במרכיבי הזהות השונים של הפרט (Snow & Anderson, 1987) הנתונים בתהליך הבניה בלתי פוסק לאורך החיים, ובוחנת את עבודת הזהות המתקיימת בקרב הנשים המרואיינות.

הפוטנציאל של נשים חרדיות (כמו כל קהילה באשר היא) להפוך ל'סביבתיות' מותנה בטווח אפשרויות רחב, הנע בין אדישות לעניין הסביבתי, והעדרן של פרקטיקות סביבתיות לבין קיום של פרקטיקות סביבתיות והופעתה של מודעות סביבתית.

העבודה הנוכחית בוחנת את האפשרות שנטיות סביבתיות, כפי שהן מוכרות בתרבות היום, יהפכו לחלק מההביטוס (Bourdieu, 1990, 2005) של 'האישה החרדית'. הביטוס הוא שגרת הפעולה המופנמת, על פי מערכת של נטיות לפעולה הנרכשות לאורך השנים בתהליך החיברות עד שהופכת ליטבע שני ולידע פרקטי שאינו מצריך מחשבה – כפי שתיאר פייר בורדייה (2005). הנטיות של בני האדם לפעולה והקשר למוצאם המעמדי ולחינוך שקיבלו עומדות ביסוד הטעם שלהם, המתבטא בהרגלים, העדפות, דימויים וראיית עולם (בורדייה, 1984). ניתן לתאר את ההביטוס כמערך נטיות המניב עשייה ותפיסה, היכולת להפעיל בספונטניות ובאינטואיטיביות הבחנה בין דקויות בתחום כלשהו ולכן הוא מתקיים לא רק ב"ראשם" של בני אדם אלא גם בפרקטיקות שלהם, באינטראקציות בינם לבין סביבתם (רגב, 2011).

החידוש המחקרי בעבודה זו נעוץ בדיון המשולב שהיא מציעה, המבקש לקשור בין זהות חרדית למודעות סביבתית, משלושה היבטים שונים. ראשית, **היבט מגדרי** הממוקד בפוטנציאל ההשפעה של האישה החרדית, הנבחן לראשונה בהקשר סביבתי במרחב הביתי. שנית, **היבט סביבתי** הבוחן את קיומן והעדרן של פרקטיקות סביבתיות ואלמנטים סביבתיים בעולמן של הנשים בעולם החרדי. שלישית, **היבט תרבותי** המבקש לבחון את מורכבות הקודים המוסריים והחברתיים בחייהן של הנשים ובהבניית זהויותיהן. מתוך התייחסות לשלושת ההיבטים האלה, המחקר בוחן

את מרחב הפעולה והתמרון של נשים אלו בהתאם לאופן שבו הן עצמן מבינות ומתארות אותו, וכן את הזמינות של רפרטואר סביבתי הקיים עבורן ואת המשמעויות הסביבתיות העולות מכך, ובהן חידושו ותרומתו של המחקר. לפיכך, המחקר מתייחס גם להעדר של היבטים סביבתיים כפי שעולה במהלך איסוף הנתונים ולכן 'שיח ההעדר' מהווה גם הוא תרומה חשובה למחקר.

המחקר מבוסס על ראיונות עומק עם 14 נשים חרדיות בבית שמש, משתי קבוצות שונות: האחת כוללת שבע נשים מזרחיות המתגוררות בשכונת 'ממזרח שמש', המאופיינת בתושבים 'חוזרים בתשובה', ממעמד סוציו-אקונומי נמוך, צפיפות דוור ומרחב ציבורי מוזנח. השנייה כוללת שבע נשים חרדיות אשכנזיות משכונת 'רמת בית שמש א' המאופיינת בתושבים ממעמד סוציו-אקונומי גבוה, ריבוי בתים פרטיים ומרחב ציבורי נרחב ומטופח.

המחקר מזהה תמות מרכזיות מתוך הראיונות שנערכו ועורך ניתוח של הממצאים באשר להבנת שאלת הזמינות של רפרטואר סביבתי עבור נשים אלו, ומבחין עד כמה, אם בכלל, הן נוטות להטעין שגרות הלכתיות במשמעויות של פרקטיקות סביבתיות, וזאת מתוך דיון במבט השוואתי על שתי השכונות השונות. התמות שזוהו הינן: אתניות ותפיסה עצמית של נשים חרדיות, הקשר שבין הון כלכלי לחשיבה סביבתית, היבטים סביבתיים ב"רשות היחיד" וב"רשות הרבים" והקשר בין פרקטיקות הלכתיות לסביבתיות ובין השכלה לבין בריאות ביחידה המשפחתית. לבסוף, מתייחס המחקר לאופן בו נתפס הגבר החרדי ולמידת המחויבות לסמכות הרבנית בחייהן של הנשים המרואיינות ולפוטנציאל ההשפעה שלהם על העניין הסביבתי.

פרק 1: החברה החרדית בישראל – סקירה כללית

החברה החרדית בישראל נחקרת באופן נרחב בעשורים האחרונים. חברה זו כוללת בתוכה קבוצות שונות ורבות פנים, גם אם לכולן משותפת העובדה שהיא נחשבת לחברה מסורתית פטריארכלית השומרת על ההמשכיות התרבותית ועל גבולותיה המוגדרים (קפלן, 2003, גודמן, 2002, בן-שחר, 2015). היבט זה כולל גם את העובדה שהיא משמרת את מעמד הגבר במרכז עולמה התרבותי-ערכי ובהתאמה משמרת את מעמד האשה בעיקר במרחב הפרטי (אלאור, 1992). ואולם, על אף שמדובר בחברה שמרנית נראה כי היא חווה תמורות ושינויים מהירים בשנים האחרונות (מלאך, חושן וכהנר, 2016).

לדעת מנחם פרידמן (1991), ממניחי התשתית המחקרית בתחום, הפרשנות הקפדנית של ההלכה מתבטאת באופן שבו החברה החרדית מקבלת את הסמכות הרבנית כעליונה, מקיימת אורח חיים דתי ברוח ההלכה היהודית, דוחה את מאפייני המודרניזציה ובוחרת בשמירת מצוות מחמירה. חברה זו מאופיינת בהתארגנות הדוקה בקהילות ובמערכים משפחתיים הכוללים שיעור ילודה גבוה (גוטליב, 2007, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2014, שנתון החברה החרדית בישראל, 2016).

ניתן למנות בקהילה החרדית בישראל שלושה זרמים מרכזיים: החסידים, הליטאים והספרדים. בנוסף לאלו, קיימים פלגים או קבוצות קטנות יותר כמו קהילות החוזרים בתשובה, חב"ד, העדה החרדית, נטורי קרתא, חרדים לאומיים (חרד"לים), "חרדים מודרניים" וגם חרדים שאינם משתייכים לשום זרם (גל, 2015).

מקורה של החלוקה לחסידים וליטאים נעוץ בהתפתחות העולם היהודי במזרח אירופה במחצית השנייה של המאה ה-18 (כהנר ואחרים, 2012) או כפי שתיאר פרידמן: שורשיה של קבוצה זו מצויים ביהדות הדתית-מסורתית המזרח-אירופית, בחסידים הקשורים לאדמו"ריהם ושומרים בקנאות על מסורת בית אבותיהם. אלו נעלמו מאירופה בתקופת שואת היהודים ואת מקומם תפסה יהדות חרדית שהתרכזה בארץ ישראל, מערב אירופה וארצות הברית. זיקת היהדות החרדית למסורת המזרח-אירופית מתבטאת באופן בולט באורח החיים, בהופעה החיצונית, במנהגים הדתיים ועוד, המבדילים בינה לבין זהויות אורתודוקסיות אחרות (פרידמן, 1991).

לעומת שני הזרמים האירופים, הזרם הספרדי המודרני (ש"ס), במידת מה כקודמו, והזרם הספרדי הקלאסי לפני מהפכת ש"ס, מאופיינים בגמישות הלכתית, התבדלות חלקית ושימת דגש על היבטים חברתיים או ב"השבת עטרה ליושנה" באמצעות קירוב יהודים ספרדיים מסורתיים אל הדת (כהנר ואחרים, 2012).

בשנים האחרונות מתפתחים ועולים תתי-זרמים נוספים בחלוקה בתוך החברה החרדית, כמו "חרדים מבית" או "בעלי תשובה", "חוצניקים" או "צברים", "סגורים" או "פתוחים", "חרדים מודרניים" ועוד (כהנר ואחרים, 2012). עם קבוצת "החרדיות המודרנית" נמנים חרדים ממעמד הביניים בישראל המזוהה ככזאת בשל מאפיינים חיצוניים, תחושת זהות חרדית הנישאת בגאווה בקרבם לצד מאפיינים קהילתיים המשותפים עם החרדיות הקלאסית. עם זאת, מידת חרדיותם של המודרנים נתפסת באופן ביקורתי על ידי טוענים שונים (זיכרמן וכהנר, 2012). הבחנות אלה

מקבלות ביטוי בקרב אוכלוסית המחקר הנוכחי הממוקדת בשתי קבוצות בתוך הקהילה החרדית: הזרם החרדי-ספרדי ובתוכו קהילת "בעלי התשובה" וזרם ה"חוצניקים", מהגרים מארצות הברית וקנדה.

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה אינה מבחינה בין זרמים חרדיים שונים אלא מאפיינת את האוכלוסייה החרדית בישראל כפי שמצהירים עליה חברי הקהילה. כדי לאמוד את שיעור האוכלוסייה החרדית בישראל מציעה הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2015) ארבע שיטות שונות: זיהוי לפי תפרוסת גיאוגרפית המבוססת על דפוסי ההצבעה למפלגות חרדיות, זיהוי לפי סוג בית הספר האחרון בסקרי משקי בית או כוח אדם, כאשר אחת האפשרויות לסימון תחת מוסד היא "ישיבה גדולה", זיהוי לפי הגדרה עצמית בסקר החברתי, כאשר אחת האפשרויות היא "חרדי", ולבסוף זיהוי לפי פיקוח של מוסדות הלימוד בפיקוח חרדי או עצמאי (גל, 2015), הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, (2015).

באופן דומה, גם על פי שנתון החברה החרדית בישראל לאפיון הקבוצה "חרדי" אין הגדרה פורמלית אחת. אופיה של הזהות הדתית של יהודים חרדים אינו מופיע בנתוני מרשם האוכלוסין כמו גיל או מוצא (שנתון החברה החרדית בישראל, 2016), ואולם ניתן להצביע על עשרה מאפיינים מרכזיים של החברה החרדית בכללה¹:

- אמונה יהודית-דתית טוטאלית
 - הקפדה קיצונית על מצוות היהדות ופירושן לחומרה
 - פיקוח חברתי מקיף על כל אורחות החיים
 - לימוד התורה כערך עליון (עבור הגברים, הנשים – תומכות)
 - כפיפות מוחלטת למרותו של האדמו"ר ו"הגדול בתורה" ולסמכותם המלאה של הרבנים
 - תפיסת עולם שמרנית ופוריטנית
 - אמונה בביאת המשיח ודחיית החזון הציוני (למעט חב"ד ובמידה מסוימת גם ש"ס)
 - הסתגרות קהילתית (רוחנית ופיזית)
 - היצמדות מוחלטת למוסדות החינוך היחודיים של הקהילה (כוללים למשל)
 - מאפיינים חזותיים (לבוש ופאות לגברים, כיסוי ראש/פאה לנשים)
- החרדים בישראל מתרכזים בשכונות בתוך יישובים עיקריים כמו ירושלים ובית שמש, ביישובים קטנים יותר כמו אלעד, וביישובים קהילתיים ומושבים דוגמת אספר, מתתיהו ועוד² (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2004).

האוכלוסייה החרדית בישראל מונה למעלה מתשע מאות אלף נפש, כ-11% מאוכלוסיית המדינה. קבוצת הנשים החרדיות מונה קרוב לארבע מאות אלף ומתוכה כמאה וחמישים אלף נשים בגילאי 20 עד 59. הגידול השנתי המהיר של קבוצה זו עומד על ארבעה אחוזים בשנה ונובע משיעור ילודה

¹ דו"ח החרדים בחברה הישראלית (גל, 2015).

² נכון לשנת 2016 חמשת היישובים החרדיים בישראל אשר מתגוררים בהם מעל עשרת אלפים תושבים ולמעלה מ-40% מהמצביעים בהם הצביעו לכנסת השש עשרה למפלגות חרדיות הם אלעד, ביתר עילית, בני ברק, ירושלים ומודיעין עלית (שנתון החברה החרדית בישראל, 2016).

גבוה לעומת קבוצות אחרות באוכלוסיה (שנתון החברה החרדית בישראל, 2016). החרדים מאורגנים כמיעוט מובחן במסגרת של קהילות המתקיימות זו לצד זו תוך חיכוך ותלות עם החברה הכללית הסובבת אותם. קהילת החרדים בחרה להיות "חברת לומדים" (פרידמן, 1991) אשר גברים רבים בתוכה עוסקים אך ורק בלימוד תורה ואילו נשים חרדיות רבות יוצאות לסייע בפרנסת המשפחה (אלאור, 1992).

המחקר הראשוני של פרידמן תיאר את הקהילה החרדית ככזו הנבדלת באורח חייה משאר האוכלוסייה ביחס למשפחה, לעבודה, למקום המגורים ועוד, רואה את עצמה כאלטרנטיבה לתרבות הציונית-חילונית בישראל, ומייצגת של תרבות-נגד המבטאת ערכי התמסרות ללימוד תורה, לצניעות, לשמירה על יציבות המשפחה ולעזרה הדדית (פרידמן, 1991).

בשאיפתה החזקה לבדל עצמה מהסובב אותה לאורך השנים בכל מקומות מושבה, יצרה החברה החרדית אתוס משל עצמה. האופי המגוון של הקהילות החרדיות הנבדלות ביניהן בעולם עשוי, מצד אחד, להעיד על כשלון ההסתגרות החרדית במובן של זליגת השפעת החברה הסובבת באופן ניכר ממה שיעידו החרדים. מאידך, מאבקייהם המרשימים לצד כינון והתאמת אסטרטגיית הישרדות בתנאי שטח שונים ומתאגרים מעניקים להם נקודות זכות (בראון, 2017).

1.1 קהילת "החוזרים בתשובה" ו"חרדיות רכה"

כחלק מן הקהילה החרדית הצומחת בישראל בעשורים האחרונים, קהילה המתקיימת ופועלת במספר חצרות ותתי קהילות ביישובים חרדיים ובריכוזים חרדיים עירוניים, יש להידרש לזרם בולט במיוחד של דתיים-חרדים בישראל – החוזרים בתשובה - אשר מצד אחד הושפעו מהחרדיות המזרח-אירופית וביטוייה בישראל ומאידך היו בה כזרים. האנתרופולוג אסף שרעבי (2013) סוקר את התפתחותה של תנועת החזרה בתשובה בישראל או "תנועת התשובה" ומתאר שלוש קבוצות אוכלוסייה עיקריות של חוזרים בתשובה בישראל של שנות השבעים של המאה ה-20: מהגרים מארצות הברית, ישראלים ממוצא אירופי בני המעמד הבינוני וישראלים שמוצאם מארצות האיסלאם ומדינות צפון אפריקה.

חוזרים בתשובה בשנות השבעים והשמונים בישראל ניהלו אורח חיים חרדי והסתפחו לקהילות חרדיות, מהלך אשר חייב אותם בעזיבת הסביבה החילונית עד לחזרתם בתשובה, שינוי בעיסוק או במקום העבודה ועוד. יחסה של החברה החרדית כלפי החוזרים בתשובה היה נעוץ בהסתייגויות שבאו לידי ביטוי למשל בסגרגציה בקשרי נישואין. תהליך התשובה לווה בפעילות מאורגנת של ארגונים שונים שהציעו ישיבות, רבנים, סמינרים בסופי שבוע ועוד (שרעבי, 2013).

שרעבי נדרש לנושא של אתניות בקרב החברה החרדית בישראל. תרומתו העיקרית היא מחקריו על אודות תנועת התשובה בישראל. בשנות התשעים תופעת החזרה בתשובה בישראל תפסה תאוצה ואלפים רבים של יהודים חזרו בתשובה והפכו מחילונים או מסורתיים לדתיים או חרדים³

³ עפ"י סקר מקיף שנערך על ידי הלמ"ס בשנת 2010 (שרעבי, 2013).

כאשר רובם היו יוצאי ארצות האיסלאם, ויותר מ-80% מהם החשיבו עצמם מסורתיים בטרם החזרה בתשובה (שרעבי, 2013).

הקשר בין מסורתיות לאתניות תואר בסוף שנות התשעים במחקרו של האנתרופולוג שלמה דשן (דשן, 1989) שבחן את הקשר בין מזרחיות לדתיות. דשן מצביע על המזרחים כקבוצה שאינה רואה עצמה כחילונית באופן א-פריורי. כלומר, המסורת שעברה מדור לדור עוד לפני עלייתם של יהודי ארצות המזרח לישראל בעיקר בשנות החמישים והשישים, היתה מבוססת על אמונת יסוד בבורא עולם, גאולה, שכר ועונש, מעמד חכמי התורה, מעלותיה של ארץ ישראל, קיום פרקטיקות דתיות כמו קידוש ליל שבת, ביקור בבית הכנסת ועוד. דשן טוען כי יש דמיון רב בין המזרחים בארץ ובין יהודי אמריקה של תחילת שנות השישים. גם יהודי אמריקה אופיינו ברקע של הגירה קהילתית-משפחתית אשר המסורתיות הדתית ליכדה אותם לאורך עשורים על אף שהיו חשופים לפירוק תרבותי וקהילתי (דשן, 1989).

סגנון הדתיות המזרחית וחשיבותו בהבניית זהותם של יהודים מזרחים נדון גם אצל דניאל בן סימון (2016) אשר עסק בחוויות ההגירה שלו ממרוקו לישראל בסוף שנות ה-60. בן סימון מסמן את הדתיות המזרחית כגמישה ורחוקה מקיום "שחור או לבן": "במרוקו חבשתי כיפה על פי צורך" (בן סימון, 2016, עמ' 228) לעומת הדתיות שפגש בכפר הנוער בו התחנך לאחר הגעתו לישראל.

מסוף שנות התשעים ואילך, תנועת התשובה החלה לשאת אופי שונה. שגרת הלימוד של החוזרים בתשובה הפכה לפחות אינטנסיבית בישיבות או בכוללים, וחלקם אף שמרו על מקומות העבודה שלהם. הסבר אפשרי לכך הוא תגובתם של החוזרים בתשובה לסגרגציה שהופעלה עליהם מהחברה החרדית. זאת ועוד, מספרם הגובר של החוזרים בתשובה אפשר להם להקים קהילות בערים בהם התגוררו ולכך היו השלכות חברתיות (שרעבי, 2013).

שינוי תנועת התשובה נדון בעבודות רבות. גודמן (2002) תיאר את החזרה בתשובה כמרחב של זהות. אלאור (2006) תיארה כיצד תעשיית התשובה מכוננת סביבה חברתית-מגדרית בפריפריה העירונית. קפלן (2007) העניק פרספקטיבה ביקורתית לאופן שבו תופעת החזרה בתשובה מתקבלת בחברה החרדית. ליאון (2014) תיאר את ה"חרדיות הרכה" שבה התשובה תופסת מקום נכבד בהבניה של חיים כמו-חרדיים. שרעבי (2013) הציע חידוש ביחס לחוקרים אלו והתמקד בתנועת התשובה בת זמננו – העשור הראשון של המאה ה-21. מחקרו מעלה שתשובה כזו מבוצעת על ידי זרמים כמו חרדים ליטאים, חסידויות חב"ד וברסלב, חרדים ספרדים והציונות הדתית. מחקריו חשפו שהחוזרים בתשובה יכולים לבחור בין מגוון סגנונות לפי טעמים האישי במגעים מול סוכני הדת בפעולות מגוונות כמו דרשנות עממית, לימודים במרכזי לימוד ויוזמות שונות המשלבות פרקטיקות דתיות כמו דוכני הנחת תפילין ועוד (שרעבי, 2012, 2013).

לסיכום, על אף הפיצול לזרמים אידאיים שונים, הבידול המשמעותי הנדון בעבודה זו הוא הבידול האתני שבתוך החברה החרדית הנבחן באמצעות שתי תתי-הקהילות והשכונות הנדונות: קבוצת הנשים המזרחיות החוזרות בתשובה וקבוצת הנשים האשכנזיות האמריקאיות.

1.2 חרדיות מזרחית-ספרדית

הקהילה הספרדית-מזרחית היא מרקם חברתי נוזל ופתוח יותר מן הקהילות הדתיות האחרות שחקרה תמר אלאור. עבודת השדה שלה הניבה אתנוגרפיה מפולחת מאד שהרי על אף היות כלל הנשים "מאמינות-מקיימות" יש בעולם הידע הדתי העצמי שלהן כמו גם במאפיינים הקהילתיים והתרבותיים שלהן – הבדלים לרוב (אלאור, 2006).

ניסים ליאון ממשיך את הקו של אלאור ומעניק ממד נוסף לדיון במושג "חרדיות מזרחית". בעוד שהחרדיות האשכנזית נוטה להתבדל ולהתרחק ככל האפשר מן העולם החיצון, נראה שהחרדיות המזרחית מאמינה ביכולתה להכילו מתוך גישה דואלית אליו. בתוך החרדיות האשכנזית ניתן להבחין בזרמים המתקיימים בתוכה על פי מפתח היסטורי או אידאולוגי. חרדיות מזרחית אף היא אינה מונוליתית ובתוכה מתקיימת מציאות מרובת חלוקות אתניות, דתיות וקהילתיות, שהמפתח להבנתן טמון בתנאים האתניים שבהם מתמודדים חרדים ממוצא מזרחי על מקומם בחברה החרדית והדתית בישראל. החרדיות המזרחית אם כן היא מרחב אתני מובדל מן החרדיות האשכנזית. אין הכוונה ב'אתניות' למערך תכונות היסטוריות או תרבותיות המבחינות מלכתחילה קבוצה אחת מאחרת, אלא אתניות כמכלול של תנאים חברתיים והיסטוריים אשר סביבם או ביחס אליהם מתפתחים הבדלי סגנון, העדפות תרבותיות, ארגון קהילתי ועוד. ישנן שלוש זירות עיקריות של מתחים אשר בתוכן משורטטת דיוקנה ה'אתני' של החרדיות המזרחית: התמודדות עם פריפריה המחזיקה בדרך חיים שאינה חרדית, התמודדות עם מציאות מעמדית בה מצויים בני תורה ממוצא מזרחי בחברת לומדים חרדית, והשתלבות פוליטית במוסדות המדינה ובקשר עם ציבור לא-חרדי המחזיק בעמדות לאומיות מובהקות (ליאון, 2014).

היהדות החרדית הספרדית נחשבת למגזר המזוהה על פי מוצאו: יהודים מזרחים שאימצו את השקפתה של היהדות החרדית. כיום מזוהה יהדות זו בעיקר עם תנועת ש"ס ומכונה הזרם השלישי של החברה החרדית. בשנים האחרונות נדמה כי מבין מגזרי החברה החרדית היהדות הספרדית היא הפעילה ביותר בפעילות ההחזרה בתשובה, הנושאת אופי עממי (בראון, 2017).

החרדיות הספרדית ה"רכה" בדרך כלל מתונה באורחות חייה וביחסה אל העולם הלא חרדי. רכות זו יכולה להיחשב כחולשה בעולם החרדי כאשר נבחן יחס החרדים האשכנזים אל החרדים הספרדים, למשל באופן בו מופעלת סלקציה במערכת החינוך. ואולם, החרדיות הספרדית כיום אינה מתביישת במתינותה, אלא נושאת אותה על נס. יתרה מזו, לאחר מותו של מרן⁴ ועליית המתחים הפנימיים הגואים בתוכה, נדמה כי הם מסייעים בעיצוב גבולות הזהות שלה. החרדיות הספרדית היא תופעה דתית חברתית ויציבה שעתידה למלא חלקים משמעותיים בפסיפס היהודי בכלל והחרדי בפרט (בראון, 2017).

⁴ הרב עובדיה יוסף זצ"ל.

1.3 חרדיות אמריקנית והשפעותיה

בשנות החמישים הפכה ארצות הברית ליעד הגירה עבור רוב החרדים שהגיעו מאירופה לאחר מלחמת העולם השנייה ונוצר הריכוז החרדי הגדול בעולם בשנים אלו. בין השנים 1950 ל-1990 נבנו והתחזקו הקהילות החרדיות בארצות הברית במסגרות חברתיות וחינוכיות שונות ובמקביל, החלו חרדים רבים להשתלב בשוק התעסוקה. ה"כוורת" החרדית הראשית בתפוצות שוכנת במדינת ניו יורק ושם מצוי מרכז העצבים החרדי המוערך כיום ביותר משלוש מאות אלף איש (כהנר ואחרים, 2012).

מאמצע שנות התשעים התחילו חרדים רבים מארצות הברית להגר לישראל כתוצאה משיעור גבוה של נטישת אורח החיים החרדי בהדרגה בעיקר בקרב צעירים בערים הגדולות (ניו-יורק, לוס אנג'לס ומיאמי) ומרכז הכובד הדמוגרפי החרדי עבר לישראל והפך משנת 2012 למרכז הגדול של היהדות החרדית (כהנר ואחרים, 2012).

הנשים החרדיות האמריקניות הושפעו ממפגש מתמשך עם הפמיניזם⁵, סיפקו תשובות והסברים לסוגיות שונות בחיי הקהילה אך הקפידו להניח את כל אלו כחלק בלתי נפרד מהדת היהודית. הקשר המשולש בין התנועה הפמיניסטית לחרדיות האמריקניות ולחרדיות הישראליות מעניק מקום לגישות פמיניסטיות בשיח הפנימי של נשים חרדיות בישראל (Caplan, 2003).

בזירה המקומית בישראל פועלת קבוצה נוספת של נשים דתיות היא הקהילה הדתית הפמיניסטית, כפי שתיארה חנה קהת (2008). קבוצה זו מנסחת את האגינדה של עצמה בנושאים הקשורים לחייהן של נשים שבהם נדרש תיקון, כאשר חלק מנושאים אלו מגיעים מן המציאות בחברה הישראלית, בייחוד הדתית כמו למשל: הבניה פטריארכלית במערכות החינוך, קיפוח במסגרות הלימוד של הבנות, מעמדן הנחות של נשים בבתי הדין הרבניים וכדומה. נשים אלו (כרחל אדלר או תמר רוס, מהבולטות שבהן) מעלות את הצורך לפתח דרכים להתמודדות עם האתגר המגדרי שמציבים הטקסטים הקאנוניים. סוגיה נוספת מתוך רבות המונחת על הפרק היא מהי מטרתה של היהדות הפמיניסטית – האם להשתלב בהנהגת הממסד הדתי הקיים או לבנות אלטרנטיבה של נשים (קהת, 2008).

⁵ הפמיניזם הדתי בארה"ב הושפע מעליית הפמיניזם של הגל השני בארה"ב ומתת-הזרמים שהתפתחו בעקבותיו. להרחבה ראו שפרבר [2017].

פרק 2: זהות, סביבה וטעם – מבט משולש

2.1 נשים חרדיות בישראל – היבט מגדרי

הנשים החרדיות מהוות כתשעה אחוז מקרב הנשים היהודיות בישראל (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2013). ניתן לשייך אותן לשתי קבוצות מיעוט: מיעוט תרבותי בחברה החרדית ומיעוט סוציולוגי בקרב הנשים בישראל. כמיעוט בתוך מיעוט הנשים החרדיות סובלות מהדרה כפולה (נריה בן-שחר, 2015). מקומה של האישה בחברה החרדית מגולם בפסוק "כל כבודה בת מלך פנימה" (תהילים, מ"ה, י"ד) אשר מתבטא בטקסטים, שיעורי צניעות במוסדות החינוך, בשיעורים לנשים ועוד (קהת, 2008, ליוש, 2014, נריה בן-שחר, 2015).

בתוך הקהילה החרדית הנשים מהוות קבוצה מעניינת לעצמה, במיוחד לאור השינויים המתרחשים לאחרונה בחברה זו בהיבט המגדרי והתעסוקתי. בדיון אודות החברה החרדית ואופני התייחסותה לסביבה, מרכזיותה של האשה החרדית מהווה מוקד של שינוי בשל מעמדה המתחזק בעשורים האחרונים (קפלן, 2003).

ביחידה המשפחתית החרדית מצוי שינוי בחלוקת התפקידים המסורתית בין ניהול משק הבית לבין דאגה לפרנסה, כאשר במקרים רבים האישה בו בזמן מנהלת את משק הבית ואמונה על מקור הפרנסה העיקרי בכדי לממש שאיפה מרכזית בחייה: לאפשר לבן זוגה לעסוק בלימוד תורה (לוי, 1988). תפקידה הוא להבטיח את הבסיס הכלכלי של המשפחה ולנהל את משק הבית. דגם חלוקת התפקידים במשפחה הגרעינית החרדית מתבסס על "מדרש יששכר וזבולון", לפיו שבט יששכר יושב ועוסק בתורה וזבולון עוסק במסחר ומפרנס את יששכר ובכך הוא נוטל חלק במצוות לימוד תורה. כך הגבר ממלא את תפקידו ביעוד הערכי כ"יששכר" והאשה המנהלת את משק הבית היא "זבולון" (שלהב, 2005).

תרומת האשה החרדית לקהילה מוערכת כל עוד היא אינה מנסה להכתיב נורמות וכללים ולחרוג מתחומה, או במילות המדרש להפוך מ"זבולון" ל"יששכר". כלומר, מתקיים מידור בין עולם התעסוקה לבין העולם המשפחתי-קהילתי. עם זאת, העצמאות הכלכלית מאפשרת לאשה החרדית למלא צרכים חברתיים ותרבותיים מגוונים ובכך להשפיע הן על היחידה המשפחתית בה היא פועלת והן על קהילתה (שלהב, 2005).

ישנו פער בין מעמד האישה בחברה החרדית המסורתית לבין מעמדה הנובע מאורחות החיים הנוכחיים. על פי ההלכה על הגבר לפרנס את אשתו ולספק לה את הצרכים החומריים (הרמב"ם, הלכות אישות, י"ב, א), אך מעמד הגבר בחברה החרדית כיום נקבע על פי היותו "תלמיד חכם" ולא בהכרח מפרנס. כמו כן, היהדות מתייחסת בהערכה לנשותיהם של תלמידי חכמים ומכאן שהגשמתן העצמית מתבטאת במסירות הרבה אותה הן מקדישות לצמיחה התורנית של בני זוגן. כתוצאה מכך, האשה החרדית מקיימת תפקיד אינסטרומנטלי של נשיאה בנטל משק הבית וגידול הילדים, מצב המעודד ולעתים אף מחייב את הנשים לצאת לשוק העבודה, להתפתח באמצעות ידע נרכש וכוח כלכלי (כץ וקורקוס, 2017).

אחוז הנשים החרדיות בכוח העבודה גבוה משל הגברים החרדים כמעט בכל קבוצות הגיל. בגילים 35-44 הפער עומד על 49.7% בקרב הגברים ו-64.7% בקרב הנשים. הסבר אפשרי לכך הוא תקופות

הלימודים הממושכות בכוללים ובישיבות בקרב גברים חרדים (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2014). תעסוקת האשה החרדית מאפשרת לה כושר השתכרות ועצמאות כלכלית. מצד שני, קידום בעבודה או השתתפות בהשתלמויות, בלמידה ובהפנמת נורמות מקצועיות והתנהגותיות הקשורות לתחום העיסוק כמו למשל מחשבים, מנהל, וכו' מהווה חשיפה לתכנים וערכים שונים מן המקובל בקהילתן. תהליך זה יוצר פער בין נשים לגברים בקהילה החרדית (שלהב, 2005) אך בה בעת מאפשר עבור הנשים, בין אם הן תופסות זאת באופן שלילי או חיובי, חשיפה למשהו אחר מלבד לעולם התורה.

הגדלת יכולת הפרנסה קיימת עבור הנשים החרדיות, בשונה ממקצוע ההוראה למשל, ששימש תחום עיסוק מרכזי של נשים אלו בעשורים האחרונים וירד מ-64% מועסקות חרדיות בתחום החינוך בשנת 2001 ל-53% בשנת 2011. מגמת הגיוון התעסוקתי ממשיכה לצמוח בקרב הנשים החרדיות (שנתון החברה החרדית לישראל, 2016). השינוי בחלוקת התפקידים במשפחה גורר שינוי ביחסי הכוחות במשפחה החרדית. הפיכת האישה לכוח כלכלי בתא המשפחתי העניק לה יכולת לקבל החלטות בשאלות מרכזיות בחיי המשפחה והבית ומכאן גם עמדת כוח שנעדרה מזו של האישה החרדית המסורתית (בראון, 2012).

אחד המאפיינים הבולטים של המרחב הביתי החרדי הוא ריבוי הילדים. לאישה חרדית יש בממוצע שבעה ילדים (שנתון החברה החרדית בישראל, 2016). מספר הילדים מטיל עומס גדול הן על האישה והן על בנות המשפחה. למרות זאת, נוכחותן של הנשים החרדיות אינה מצויה רק במרחב הפרטי, אלא באופן משמעותי במרחב הציבורי, עובדה המנוגדת לערכי החברה החרדית (נריה בן-שחר, 2015).

תמר אלאור התמקדה במחקרה ההשוואתיים לאורך שני עשורים בשלוש קבוצות של נשים מקהילות דתיות שונות בישראל: נשים אשכנזיות חסידות גור מהשכונה החרדית בתל אביב, נשות הקהילה הציונית-דתית במדרשות ונשים מזרחיות חרדיות משכונת פרדס כ"ץ ברמת גן, שכונה אשר רוב תושביה מזרחים וחלקם דתיים וחרדים. מחקרה האנתרופולוגי של אלאור (1992) היווה נקודת פתיחה לעיסוק בעולמן של הנשים החרדיות מחסידות גור. היא בחנה את עולם הדעת והלמידה העשיר של נשים אלו ואת החיבור בין אוריינות הנשים לבין הקהילה החרדית שבתוכה הן חיות ופועלות (אלאור, 1992). על אף שאינן מצוות ללמוד תורה כמו הגברים החרדים, הן עמלות על פיתוח כישורי האוריינות שלהן באמצעות השתתפות פעילה בשיעורי תורה, הרצאות ועוד.

באופן אחר, קימי קפלן (Caplan, 2003) דן בהיבט נוסף בשיח הפנימי של נשים חרדיות בישראל: תופעה המתפתחת בחברה החרדית של סוף שנות ה-90 אשר במרכזה הרצאות הניתנות על ידי נשים חרדיות ומיועדות לקהל הנשים החרדי. נושאי הרצאות בעלי אופי שמרני כמו הלכות שבת וכד' ונושאים אחרים נחשבים "רגישים" כמו תפקיד האשה החרדית, יחסים בין גברים לנשים ותכנון המשפחה (Caplan, 2003).

בהמשך עסקה אלאור בזרם הציוני-דתי ובתוכו קבוצת הנשים. זרם זה הפך לחלק אינטגרלי מהמעמד הבינוני-גבוה בחברה ובכלכלה בישראל, ועבר משברים והתפצלויות רבות שנבעו מהקשר

בין המדינה לקהילה ואירועים שאיימו על חזון ההתנחלות, יצרו תתי קהילות ואף הובילו למהפכה פמיניסטית בציונות הדתית (אלאור, 1998).

מחקר השדה השלישי של אלאור שעסק בציבור החרדי-דתי-מזרחי העלה ממד נוסף של זהות חרדית אל פני השטח: קהילה הטרוגנית של נשים וגברים החיים על פי ההלכה ואחרים המנהלים משא ומתן עם חיים אלו (אלאור, 2006). לאחר שלושה מחקרי שדה על שלוש קהילות חרדיות דתיות בישראל, טוענת אלאור שמוקדם להגדיר כיוון ליניארי שלאורו ניתן לסדר את הקהילות ולהצביע על מגמות סוחפות של "התחרדות" או "התמתנות" (אלאור, 2006).

האשה החרדית מצויה בעמדה חשובה בכל הקשור לקיומה הכלכלי של הקהילה ורווחתה. עם זאת, היא מודרת מן המרחב הציבורי החרדי המאכלס גברים כמו למשל רחבת בית הכנסת ומבואותיה, רחובות ראשיים בריכוזים חרדיים ובהתכנסויות קהילתיות שונות הכוללות גם טקסים דתיים, כאשר הגברים תופסים את רוב השטח וחלק קטן ומרוחק מוקצה לנשים. הדרה מרחבית מתקיימת גם באוטובוס "מהדרין" שבו הגברים יושבים בקדמה והנשים עולות מן הדלת האחורית (שלהב, 2005).

נשים חרדיות מהוות מוקד השפעה הולך ומתחזק על משפחתן וקהילתן: על תכני לימוד ועיסוק הילדים, הופעתו החיצונית של הגבר, בילוי המשפחה בזמן חופשי ועוד. הן משמשות סוכנות של שינויים חברתיים ותרבותיים בקהילה החרדית. ואולם, אופני הפעולה של נשים אלו עלולים לגרור תגובה חריפה של ההנהגה החרדית כתוצאה מעוצמתן המתחזקת המהווה איום פוטנציאלי על הסמכות הגברית בחברה החרדית (שלהב, 2005).

2.2 נשים חרדיות במחקר הנוכחי: מבט מן המטבח

ההנחה במחקר זה היא שבניגוד לנטייה לראות באוכלוסייה החרדית מקשה אחת מבחינת סגנון החיים ההלכתי הנוקשה, הרי ש"האוכלוסייה החרדית בעיר מציגה מגוון של יחסים סביבתיים ואין אפיון יחיד של יחסי חרדים לסביבה [...] בעיר זו" (קפלן ושלהב, 2003). לאור זאת, המחקר בוחן שתי קבוצות נשים חרדיות המתגוררות בשתי שכונות שונות בעיר בית שמש, המהווה בשנים האחרונות מוקד משיכה לאוכלוסייה החרדית. הקבוצה האחת כוללת נשים חרדיות-ספרדיות-מזרחיות משכונת "ממזרח שמש" המאופיינת בתושבים שברובם 'חוזרים בתשובה' ממעמד סוציו-אקונומי נמוך, במרחב ציבורי מוזנח ובצפיפות דיור. והקבוצה האחרת כוללת נשים חרדיות אשכנזיות משכונת "רמת בית שמש א'" המאופיינת בתושבים ממעמד סוציו-אקונומי גבוה, ריבוי של בתים פרטיים ומרחב ציבורי מטופח.

אחד ממרחבי האחריות והשליטה של האשה החרדית בבית מתרכז ביחידת המטבח, אשר בתוכו היא פועלת ומקיימת הלכות כשרות שונות, בהתאם למידת אדיקותה, בחירותיה ומצבה הסוציו-אקונומי. תופעה זו תוארה באריכות במחקרים על קהילות שונות בעולם (בורדייה, 1972).

בורדייה תיארה את הבית הקבילי, המקפל בתוכו משמעויות סימבוליות-תרבותיות לחלוקה המרחבית של הספירה הביתית (ר' גם Giannini and Minervini, 2017) וזאת בניגוד לארגון החלל

וסדרי העבודה במטבח בחברה המודרנית, שהאבטיפוס שלו הוא "מטבח פרנקפורט" (Hochhaeusl, 2013). דגם פרוטוטיפי זה תוכנן על-ידי המעצבת האוסטרית מרגרט שיטה-ליהוצקי כאבטיפוס בסיסי למטבח המודרני בסגנון "שימוש חכם בשטח מצומצם" בשנות העשרים של המאה ה-20. עשורים ספורים לאחר מכן נמתחה ביקורת פמיניסטית על מרחב מעוצב זה משום שלפי עמדה זאת המטבח מגלם את האפליה בין נשים לגברים, בהיותה של האשה עקרת בית העובדת בתוכו שעות רבות.

דווקא לאור השינוי בחלוקת התפקידים המגדרית במשפחה החרדית, המעניק לאישה עמדת כוח שלא היתה לה בעבר (בראון, 2012), בביטויים המיתרגמים לכוח כלכלי (כגון בתחום התזונה), נבחרה במחקר זה יחידת המטבח. זאת בכדי לשמש את הזירה שבה ייבחנו דפוסי הפעולה ההלכתיים שמקיימות הנשים החרדיות והקשורות לכשרות, למוצרי מאכל ומשקה ולהרגלי הפסולת מהיחידה המשפחתית שלהן. לפיכך, המחקר בוחן את מרחב הפעולה והתמרון של נשים אלו, בהתאם לאופן שבו הן עצמן מבינות ומתארות אותם, ואת היענותן הסלקטיבית ברמת המעשה ביחס להלכות, המותנית בסיטואציות השונות של חייהן (Swidler, 1986).

המחקר מתחקה אחר 'ההגיון הפרקטי' (סלע-שפי וזרדז, 2015) של השימוש בדפוסי הפעולה ההלכתיים שהנשים מקיימות בבתיהן, כלומר אחר האופן שבו מארגנות הנשים את עולמן הפרטי באמצעות אותן פרקטיקות, מצד אחד, ואחר מידת היכרותן והפנמתן, אם בכלל, את העולם הסביבתי, מצד שני.

המחקר בוחן את השימושים השונים שעושות הנשים בתכתיבים ההלכתיים במטבחן הביתי. כדוגמה לכך ניתן לבחון את הטיפול בקטניות לבישול המצריך סדרת פעולות, כמו וידוא הכשר מתאים, המשתנה מאישה לאישה בעת רכישת המוצר, או ברירת הקטניות להרחקת יחידות פגומות (פגם בקטניה עלול להעיד על הימצאות חרק ומכאן לחשש לעבירה על הלכת כשרות). ההנחה היא שביצוע פעולות דקדקניות כמו ברירת הקטניות או הפרדה בין בשר לחלב נטען בחיי היומיום במשמעויות והקשרים מסוימים, שאינם הלכתיים בהכרח.

המחקר הוגבל למיקום מרחבי ספציפי – שתי שכונות בעלות מאפיינים שונים בעיר בית שמש. ואולם, המחקר מוביל בהכרח לדיון במרחבים חברתיים-תרבותיים נרחבים יותר, הכוללים זהויות מעמדיות, אתניות ומגדריות מגוונות, מתוך תפיסה משולבת רחבה המבקשת לברר ולהבין את הסדר הסביבתי הביתי והעירוני, שכן פעילות פרו-סביבתית קשורה באופן בלתי נפרד לזהויות חברתיות, אתניות ועוד (מרק ואחרים, 2016).

2.3 סביבה והלכה – הילכו יחדיו? היבט סביבתי

היחס של הקהילה החרדית לסביבה נחשב לרכיב אחד מני רבים בהויתתה של החברה החרדית, אשר נמצאת בעיצומו של תהליך שינוי. העולם היהודי עבר טלטלה תרבותית וקיומית במאתיים השנים האחרונות בעקבות מעבר ממרכזים שונים במזרח אירופה (ובהמשך ממדינות אסיה וצפון אפריקה) למרכזים חדשים בישראל, בארצות הברית ובמערב אירופה. במהלך תקופה זאת נפתח

עידן חדש שהביא עמו צורך בהתמודדות עם נושאים חדשים ושינויים עבור העולם היהודי החרדי שהיחס לסביבה משתלב בתוכם: חשיפה למידע, מציאות טכנולוגית משתנה, תודעתן ועצמאותן של נשים ועוד (קפלן ושלמה, 2003).

במחקרם על הקהילה החרדית ואיכות הסביבה (2003) מתחקים קפלן ושלמה אחר יחס המקורות והחברה החרדית לסביבה. במחקרם מתקיימת הפרדה בין יחסה של הדתיות החרדית לסביבה לבין יחס היהדות לסביבה (קפלן ושלמה, 2003). יסודות מרכזיים העוסקים בקשר שבין הסביבה להלכה ולהשקפת העולם היהודית מופיעים כבר בתנ"ך, אשר בין דפיו מתקיים עיסוק רב ביחסי אדם-סביבה וכך גם בהלכות ומדרשים. ואולם, ישנם גם מקורות המציגים את הטבע כמסיח דעת וכדבר טפל המפריע ללימוד התורה, הנחשב לעיסוק העיקרי של חרדים.

כאמור, ישנם מקורות הלכתיים רבים העוסקים בטבע ובסביבה, אך נדמה כי קיים פער בין אלו לבין דפוסי הפעולה הממשיים בתוך הקהילה החרדית העכשווית. ניגודיות זו שמצד אחד מביאה לביטוי את עוצמות הטבע ומעשי הבריאה ומאידך מציגה התרחקות בפועל מחשיבה זו בקרב הקהילה היהודית (בעיקר ליחסה של הקהילה היהודית בגולה לסביבה: קפלן ושלמה, 2003) מנומקת על ידי מספר הסברים אפשריים, שניים מהם מרכזיים ובלטים: על פי ההסבר המיתולוגי מיום חורבן בית המקדש עולם היהדות פועל על פי "די אמות של הלכה בלבד" וכל מעייניו מופנים ללימוד תורה וקיום מצוות ולא למה שאינו קשור לתורה וללומדיה. ההסבר החברתי-תרבותי נעוץ בהיותה של החברה החרדית בישראל כיום חברה בעלת נטיות שמרניות ימניות המנוגדות לעמדות ליברליות שמאליות אשר תמיכה בנושאי סביבה מזוהה עמן (קפלן ושלמה, 2003).

במקורות היהודיים ניתן למצוא תשתית רחבה של הנחיות לשמירה על הסביבה, כחלק מהכבוד שאדם צריך לחלוק לבורא עולם. על פי התפיסה האנתרופוצנטרית, האינטרסים של האדם גוברים על אלה של כל מין אחר ורק לאדם יש מעמד מוסרי (מישורי, 2016). בהתייחס לתפיסה זו טען לין ווייט (White, 1967) כי המשבר האקולוגי יחמיר עד שלא נדחה את האקסיומה הנוצרית-יהודית דתית זו, לפיה לטבע אין זכות קיום פרט לשירות האדם. שמירה על הסביבה תבטיח את קיומו של האדם והשחתתה תפגע בסופו של דבר בקיומו של המין האנושי.

יש הרואים את ייעודו של העולם כנברא כדי להינתן לשימושו של האדם, כפי שמופיע בספר בראשית: "...הנה נתתי לכם את כל עשב זרע זרע אשר על פני הארץ ואת כל העץ אשר בו פרי עץ זרע זרע יהיה לכם לאכלה" (בראשית א', כ"ח-כ"ט). ואולם, אפשר למצוא במקורות ביטוי לגישה האקוצנטרית על פיה האיזון האקולוגי הוא החשוב ולכל רכיב במערכת זכות קיום ומאבק על חייו, כפי שתיאר אלדו ליאופולד (ליאופולד, 1949) בחיבורו 'תורת מוסר האדמה'. ביטוי שכזה מתואר בדבריו של הרב לויין על רבו הרב קוק:

"אחרי תפילת מנחה גדולה יצא רבנו, כדרכו בקודש, לשוח בשדה לצמצם מחשבותיו, ואני התלוויתי איתו. בדרך קטפתי איזה עשב או פרח. הזדעזע רבנו ואמר לי בנחת, כי הוא נוהר מאוד לבלתי קטוף בלי תועלת עשב או פרח שיכול לגדול או לצמוח, כי אין עשב מלמטה שאין לו מזל מלמעלה ואומר לו "גדלי". כל ציץ עשב אומר דבר, כל אבן לוחשת איזה סוד, כל הבריאה אומרת שירה" (בראשית רבה, יז).

קיימת אסכולה שלישית המכונה תיאוצנטרית שלפיה במרכז הבריאה עומד הבורא המצווה על כל ברואיו להגשים את הערכים שלמענם נוצר העולם ולכולם חלק בהגשמת תכלית זו, אם כי לאדם בהיותו יצור תבוני, נועד התפקיד המרכזי. תפיסה זו מכירה בערכו של הטבע ואיננה מעודדת את האדם לרמוס את הטבע (אונגר, 2010). למרות כל זאת, נדמה כי הציבור החרדי כיום אינו נותן דעתו לסביבה שמחוץ לביתו, כלומר לרשות הרבים (מרק, אלפסי ואומר, 2016).

מבחינה רעיונית, קולות חדשים הנשמעים בשנים האחרונות מתארים את המפגש בין היהדות לקיימות ולסביבה כמשלים. האמונה כי ריבונו של עולם הוא בורא העולם מעצימה את המחויבות לשמירת קיומו ולכן מחויב האדם ליטול אחריות למעשיו ולהתחשב בדורות הבאים ובשל עושרו הגדול של העולם התורני הוא עשוי לשמש נקודת מפגש בין היבטים אמוניים, מוסריים וסביבתיים ולאפשר להתמודד עם שאלות משמעותיות העולות מכך (שרלו, 2011). היהדות ידעה להתמודד עם מגוון סוגיות רוחניות וערכיות אשר התעוררו לאורך הדורות והיא אוחזת בפוטנציאל להתמודדות עם בעיות הסביבה המקומיות אל מול האתגר האקולוגי העולמי (מישורי ורובינסון, 2011).

בהתבסס על התשתית הסביבתית הנעוצה במקורות המקראיים היהודיים, בעבודה זו נלמדים היבטים סביבתיים העולים מעולמן של הנשים החרדיות בחיי היום יום שלהן. חלק מהיבטים אלו נבחנים דרך פרספקטיבה פרשנית, כלומר, האם נשים אלו נוטות לחבר בין פרקטיקות הלכתיות שהן מקיימות לאלמנטים סביבתיים, כמו למשל ברירת קטניות כדפוס פעולה של כשרות לבין הפרדת פסולת.

ניתן אפוא למקם את זיהוי הזיקה הרעיונית בין ההלכה לסביבה גם בתוך ניתוח של ההעדר העולה מהמחקר. כלומר אבקש לשאול אילו נושאים סביבתיים נוספים נעדרים מהשיח החרדי כפי שנלמד בעבודה זו, כמו שימוש במים, זיהום רעש, צמחונות ועוד. חלק מנושאים אלו אינם מצויים על השולחן החרדי ומופיעים בסדר עדיפות נמוך מאוד בעולמם, לעיתים מסיבות הקשורות לפרנסה ולעיתים מטעמים של העדר ידע וחינוך סביבתי שאינו מותאם דיו לעולמם ההלכתי-ערכי (Alkahr, Goldman and Sagy, 2018).

בנוסף לשיח ההעדר, ההיבט הסביבתי בעבודה זו מהווה את חלק הארי של המחקר והוא מתאר את הנושאים והפרקטיקות הסביבתיות שכן עולות ומתקיימות בחיי הנשים החרדיות ואת הטעמים המשתנים לכך, כמו היבט הניקיון המשוייך לסביבה על ידי חלק גדול מהנשים במחקר ונחשב לפועל יוצא של קיום מצוות בארץ הקודש משום שבמקום שאינו נקי השכינה אינה שורה.

2.4 ההיבט התרבותי

הפרספקטיבה המחקרית של העבודה מתבססת על חשיבה המתבוננת בתרבות כמערך של מרחבי פעולה ותמרון רבים. על פי הגישה התרבותית ובתוכה תיאוריית הפרקטיקה של פייר בורדייה, תרבות היא רפרטואר או מאגר רחב בעל היבטים רבים של אפשרויות פעולה ותפיסות שונות, המגולם בפרקטיקות המופעלות על ידי אנשים בחיי היום יום (סלע-שפי וזרדו, 2015).

תרבות מורכבת ממרחבים חברתיים שונים. בכדי ששדה יפעל צריך שיפעלו בו אנשים המוכנים לשתף פעולה, כלומר שיהיו בו סוכנים בעלי הביטוס מסוים. מאגר ההרגלים והמיומנויות של אדם מאפשר לו לבחור אסטרטגיות פעולה במצבים שונים ומשתנים בחייו, בהתאם למרחבים בהם הוא מצוי: "המרחב החברתי הוא מכלול של עמדות מובחנות זו מזו, המתקיימות זו לצד זו, חיצוניות אחת לשנייה, ומוגדרות האחת ביחס לאחרת, מכוחם של יחסי קרבה, שכנות או ריחוק, וכן באמצעות יחסי סדר, כגון מעל, מתחת, או בין לבין" (בורדייה, 1989).

למעשה האדם נוטה לפעול לא בהכרח מתוך שיקול רציונלי, אלא באופן אינטואיטיבי ומתוך 'ההיגיון הפרקטי', כלומר מה נכון עבורו, איך ומה מתאים לאדם כמותו (גופמן, 1980) מתוך אותה תחושה מוטמעת שנלמדה חברתית לאורך חייו. במלים אחרות, שאלת הזהות עומדת בתוך תפיסה זו ומצביעה על ההעדפות והבחירות המשתנות של הפרט בהקשרים חברתיים שונים (סלע-שפי וזרדו, 2015).

זהות כוללת את תפיסת האדם את עצמו, שגרת התנהגות יום-יומית, עיסוק, תחביב רצוי, מקצוע או דפוסי פעולה הנחשבים כחלק אינטגרלי מאיך שאדם תופס את עצמו. ישנם מרכיבי זהות הנתפסים מובנים אשר נולדים איתם ומהווים אילוץ ארוך טווח. לעומת זאת, עיסוקים, תחביבים, פרקטיקות צריכה ועוד נתפסים כנתונים לבחירה ולשינוי, גם אם בפועל אפשרויות התמרון בתוכם מוגבלות. עבודת הזהות כוללת את האסטרטגיות השונות שבהן אדם פועל באופן לא מודע על מנת להבנות את דמותו הרצויה בפני קהלו. זהו מושג מפתח להבנת ההתמודדות המתמדת של הפרט עם משימות תלויות סיטואציה שעבורן מושגים תגמולים אפשריים.

המחקר שלפנינו מבקש לבחון כיצד מפעילות הנשים החרדיות באופן שונה ומשתנה את אסטרטגיות הפעולה שהן בוחרות, בהתאם לסיטואציות שונות ועל ידי כך מאותתות מי הן, מה נכון עבורן ואיך פעולות אלו מסמנות אותן במרחב החרדי אליו הן משתייכות ומחוצה לו. באמצעות אסטרטגיות הפעולה השונות שנושאים אלו מאמצות הן בוחרות מעין 'ארגז כלים' הכולל הרגלים ומיומנויות בעיצוב זהותן (Swidler, 1986). אסטרטגיות אלו אף משמשות עבורן משאב זהות, כלומר נכס התומך בדימוי העצמי שלהן וממקם אותו באופן רצוי בעולמן. לפיכך, נשים אלו מעניקות פרשנות משלהן לאופן בו הן מבינות את ההלכה בהתייחס לסוגיות של כשרות, מזון ופסולת במרחבן הביתי והציבורי. לכן, על פי תיאוריית הפרקטיקה המבקשת לטעון כי על אף שמתקיים רציונל – במחקר זה אזכור הלכתי לשמירה על הסביבה - הנטייה לפעול מתקיימת באופן מורכב יותר, כלומר בהתאם לאופן שבו נשים אלו תופסות את עצמן, ממצבות את עצמן חברתית, מעריכות מה מתאים לנשים כמותן וכיצד הן נתפסות בעיני הסביבה החרדית כפי שמתבטא בפעולותיהן ובבחירותיהן.

מושג ה'טעם' כמה שמגולם בשורה של הרגלי חיים עומד בזיקה הדוקה לכשירות התרבותית של כל פרט, המאפשרת לו לפעול בתוך מערכת תרבותית נתונה (בורדייה, 2005). לכן בכדי להבין את הפוטנציאל של נשים חרדיות לאימוץ דפוסי פעולה פרו-סביבתיים, השאלה היא באיזו מידה התנהגות פרו-סביבתית עשויה לשמש עבורן משאב זהות.

"הנשים החרדיות" במחקר זה הן חברות קבוצה חברתית שניתן ללמוד על ערכיה המשותפים והשונים באמצעות ניתוח שיח הזהות. המעקב אחר השימוש באסטרטגיות השונות שמפעילות

הנשים החרדיות המשתתפות במחקר דרך סיפוריהן שופך אור על הפער בין התוכן הנמסר או כיצד מבקשות נשים אלו לתפוס את עצמן בהבעתן המילולית והגופנית, לבין האסטרטגיות אותן בחרו להפעיל.

פרק 3: מתודולוגיה

3.1 אוכלוסיית המחקר

14 מרואיינות נבחרו להשתתף במחקר זה. שבע מהן מתגוררות בשכונת "ממזרח שמש" ושבע בשכונת "רמת בית שמש א'". הנשים משכונת "ממזרח שמש" הן נשים חרדיות מזרחיות-ספרדיות, ברובן ילידות הארץ ורובן 'חוזרות בתשובה', כפי שסיפרו במהלך הראיונות. לעומתן, הנשים משכונת "רמת בית שמש א'" ברובן אנגלו-סקסיות 'חרדיות מבית' שהיגרו לישראל בתחילת שנות האלפיים מארצות הברית וקנדה והשתקעו בעיר בית שמש.

מכלל המרואיינות שבע מרואיינות הן ילידות הארץ, ארבע ילידות ארה"ב, שתיים ילידות הודו ואחת היא ילידת אנגליה. טווח הגילים של הנשים הוא בין 36 ל-54 שנים. כולן נשואות עם בין ארבעה ל-13 ילדים. מתוך שבע נשות שכונת ממזרח שמש – שתיים לא הצהירו על השכלה כלל, שלוש בעלות 12 שנות לימוד, אחת בעלת 14 שנות לימוד, אחת בעלת השכלה תיכונית ואחת בעלת תעודת בגרות. מתוך שבע נשות שכונת רמת בית שמש א' – אחת לא הצהירה על השכלה כלל ושש נשים הינן בעלות השכלה אקדמית: אחת בעלת תואר שני בחינוך אנגלי ויהדות, אחת בעלת תואר שני בקלינאות תקשורת ואחת בעלת תואר שני באפידמיולוגיה. שתיים נוספות בעלת תואר ראשון בפסיכולוגיה ואחת בעלת תואר ראשון בחינוך.

ההיבט התעסוקתי בקרב המרואיינות מגוון. שתיים מתוך שבע נשות שכונת ממזרח שמש הצהירו שהן עקרות בית. כך גם שתיים מתוך נשות שכונת רמת בית שמש א'. ארבע מתוך שבע נשות שכונת ממזרח שמש הצהירו שהן מתפרנסות כמטפלת, כמטפלת מוסמכת, כעובדת משרד וכקוסמטיקאית. לעומתן, ארבע נשות שכונת רמת בית שמש א' דיווחו על עיסוקיהן כקואוצ'רית, מנחת הורים ומורה, קלינאית תקשורת וכמורה לשיעורים פרטיים. עיסוקים נוספים שתוארו, בשכר חלקי: מרואיינת אחת משכונת רמת בית שמש א' בעלת יחידת אירוח להשכרה. מרואיינת אחת משכונת ממזרח שמש מאיירת על קירות ומרואיינת אחת עוסקת בבישול ואפייה לעת מצוא. עיסוקים נוספים שאינם לצורך פרנסה ואותן ציינו המרואיינות: שלוש מנשות שכונת רמת בית שמש א' דיווח על היותן פעילה חברתית, בריאותנית ועוסקת בצילום ובבישול. שתיים מנשות שכונת ממזרח שמש סיפרו על עיסוק באמנות וחיזוק נשים בתחומי היהדות.

יצירת הקשר לרוב המרואיינות במחקר זה נעשתה באמצעות אימי סי'. חרדית-מזרחית, אם ל-13 ילדים המתגוררת בשכונת "ממזרח שמש" ודמות מוכרת בקהילה מתוקף עיסוקה כמגייסת תרומות ועושה צדקות. טרם שיצרתי קשר ישיר עם המרואיינות, סי' התקשרה לחלק מנשים אלו בעניין המחקר. לאחר שחלק מהנשים שסי' שוחחה איתן נתנו את הסכמתן העקרונית לשוחח אתי, יצרתי קשר עם המרואיינות, הצגתי עצמי כבתה של סי' וסיפרתי על הקשר ההלכתי והסביבתי אשר מעסיק אותי כחוקרת. הצגתי הטלפונית כבתה של סי' סייעה מאד בקבלת ההסכמה להתראיין מצד הנשים החרדיות איתן שוחחתי. ביקשתי להפגש ולשוחח פנים מול פנים עם כל אחת ובסופו של דבר מתוך 25 מרואיינות פוטנציאליות, משתי השכונות, הסכימו למפגש ולראיין רק חלקן, ונערכו בפועל רק 14 ראיונות.

מועד ומיקום הראיונות נקבעו על פי בחירתן של המרואיינות. מטרת הראיון, כפי שהוצגה בשיחת טלפון מקדימה, כללה התייחסות לנושא "הקשר בין ההלכה לסביבה". מהלך הראיונות כלל בחלק הראשון דברי נימוס ותודה מצדי על פיניו הזמן לצורך הראיון, בפרט שמדובר בנשים אמהות למשפחות מרובות ילדים אשר משאב הזמן הינו יקר מאוד עבורן. לאחר הצגת נושא הראיון הובטחה שמירה על סודיות, עילום שם ולבסוף בקשה להסכמה להקלטת הראיון מטעמי נוחות שלי כמראיינת ולצורכי מחקר בלבד. חלק הארי של הראיון התרחש כשיחה פתוחה שבה שזרתי שאלות שהובילו לתשובות ולנושאים שונים הקשורים בעולמן ההלכתי, האמוני, התעסוקתי, הזהותי, האישי והסביבתי. 12 ראיונות נערכו בדירות ובבתים פרטיים, ראיון אחד נערך בבית קפה וראיון נוסף נערך בגינה ציבורית.

הראיון הראשון נערך עם מרואיינת משכונת "רמת בית שמש א", בבית קפה בכניסה לעיר בית שמש. הקשר הראשוני עם המרואיינת נוצר דרך מכרה חרדית משותפת. ראיון זה שימש מעין סנונית לראיונות הבאים, הן מפני שהעניק הזדמנות לבחון את השאלות שבחרתי לשאול והן משום המידע הרב שעלה במהלכו שימש כבסיס להיערכות שלי כחוקרת לקראת הבאות מבחינה מתודית, טכנית וסגנונית. לאחר ראיון זה ובמרחק של מספר שבועות, הגעתי אל שבע מרואיינות נוספות משכונת "ממזרח שמש" (מרואיינות שתיים עד שמונה). סדר הראיונות נקבע כך מאחר וחלקן המליצו על חברה מהשכונה ולמעשה נוצר רצף של נשים משכונה אחת שהסכימו לשתף פעולה. על מנת לאזן בין מספר הראיונות של הנשים משכונת "ממזרח שמש" לנשים מ"רמת בית שמש א", ערכתי שישה ראיונות נוספים עם ששת המרואיינות משכונה זו (מרואיינות תשע עד 14). אל חלקן הגדול הגעתי באמצעות תיווכה של אמי ס', חלק קטן מהן המליצו על מרואיינת נוספת מהשכונה.

3.2 כלי המחקר

במחקר שלפנינו נעשה שימוש בכלי המחקר ראיונות עומק אישיים מוקלטים ומתומללים וניתוח שיח קפדני של התמלילים. הבחירה בראיונות העומק ככלי מתודולוגי נעוצה ברמת המובחנות של הקבוצה הנחקרת, הן כנשים, הן כחרדיות והן כבעלות פוטנציאל להפוך ל'סביבתיות'. ניתוח הראיונות בודק את טווח ה'חופשי' של נשים אלו בפרשנות שהן מעניקות לדפוסים המשותפים לקבוצה אליה הן משתייכות ובאופן הביצוע שלהם, עד כמה הן חורגות מהם או מעבדות אותם באופן אחר, ובאילו סיטואציות והקשרים הן עושות כך.

משך הראיונות נע בין 35 דקות ל-70 דקות. רוב הראיונות נערכו כאמור בבתיהן של המרואיינות, למעט שלושה שנערכו בשני בתי קפה במרכז העיר ואחד בגינה ציבורית. כל הראיונות הוקלטו באישור המרואיינות. כל ראיון כלל שיחה חופשית שהתבססה על שאלות שחזרו על עצמן באופנים שונים ממרואיינת למרואיינת, בסדר משתנה ובהתאם לזרימת האינטראקציה ביני המראיינת לבין המרואיינות. באמצעות הראיונות ניתן להבין את האופן שבו המרואיינות מפרשות את מציאות היום-יום שלהן, מה שלא ניתן להשיג בכלי מחקר מקובלים אחרים. בראיונות אלה הנשים מעניקות משמעות להיבטים מרכזיים בחייהן. הן בוחרות באמצעים רטוריים המעניקים משמעות למאפייני זהות שונים שלהן (סלע-שפי וזרדז, 2015).

עבודה זו מבוססת על ראיונות משום שההנחה היא שגם מה שאנשים *אומרים* הוא אמצעי לסימון זהות ולמיצוב עצמי ולכן עבודה כזו מחייבת ניתוח שיח שאינו לוקח את מה שנאמר כפשוטו אלא כפעולה חברתית של הבניית זהות. היות שההנחה המקובלת במחקר השיח היא שהדיבור היום-יומי משמש כפעולה חברתית משמעותית אשר באמצעותה מתבטאת הצגת העצמי או האופן בו מציגים הדוברים את עולמם החברתי ואת המיקום שלהם בתוכו. ניתוח שיח של היחידות הנרטיביות בשיחה עשוי להעניק ממד נוסף של הבנת הבניית הזהות של הדובר (סלע-שפי, 2009).

הנחת הבסיס ממנה יוצא ניתוח הראיונות היא שהדיבור הוא פעולה תרבותית 'משוקעת חברתית', כלומר פעולת הדיבור מציגה לא רק את את הרובד הסמנטי, אלא גם את האופן בו נאמרות ונהגות המילים, נמסרים משפטים והמשמעויות העולות מכך. דוגמאות לאופנים בהם ניתן לנתח את הפעולות הלשוניות כמשוקעות חברתיות: פרזוודיה, לכידות, ארגון השיח, קונטקסט ועוד (Gee, 1996). המרואיינות מציגות את עצמן כפי שהן תופסות את עצמן בסיטואציה חברתית נתונה – בראיון (גופמן, 1980). הן מבצעות אידאליזציה בהתאם לשאיפת הססטוס שלהן (Hunt & Miller, 1997) ומייצרות את הרושם לעתים באופן שמשמש מעין טכנולוגיית דיבור, כלומר הן נוטות להפעיל ממד סיפורי באופן שמטרתו לעורר עניין אצל המראיינת (לאבוב, 1975). כך על-ידי ניתוח שיח קפדני נחשף מכניזם תרבותי שכמו מדריך את המרואיינות כיצד ומתי לומר את דבריהן בהתאם לנסיבות (Polany, 1981).

במהלך הראיונות נבחן היבט ספציפי נוסף: התייחסותן של הנשים להיבטים מקראיים והלכתיים אשר להם זיקה מסוימת בין דפוסי פעולה הלכתיים כמו כשרות לבין חשיבה סביבתית. ההנחה היא שביצוע פעולות דקדקניות כמו ברירת קטניות לפני בישול למשל, נטען בחיי היום-יום במשמעויות והקשרים, שאינם הלכתיים בהכרח. לפיכך בניתוח הראיונות נבחנו השאלות: 1. מהי הזמינות של רפרטואר סביבתי עבור נשים אלו על בסיס הדמיון בין השגרות ההלכתיות לבין פרקטיקות סביבתיות ועד כמה הן נוטות, אם בכלל, להטעין שגרות אלו במשמעויות של פרקטיקות סביבתיות מובהקות כמו למשל הפרדת פסולת. 2. האם ובאילו אופנים נעזרות המרואיינות בציטוטים מקראיים, באזכורים הלכתיים או בפרשנות אישית שהן מציעות על מנת לבחון את הקשר הרעיוני העשוי להתקיים בין הלכה לסביבה.

הניתוח של הראיונות ביקש לבדוק את מידת החשיבות המוענקת לממד רעיוני-פרשני של דפוסים שמקורם בהלכה היהודית. בחלק מהראיונות המרואיינות אכן העלו וצינו אזכורים הלכתיים אלו - חלק מן המקורות וחלק מהתפילה. בראיונות מסוימים העליתי אני, המראיינת, אזכור הלכתי כזה או אחר על מנת להדגים קשר הלכתי-מקראי-סביבתי וכן על מנת לבחון היבטים קונוטטיביים ואחרים של המרואיינות. כמו כן, על מנת לבדוק עד כמה, אם בכלל, הן חשות שמתקיימים קשרים כלשהם בין ההלכה לסביבה, כפי שהן תופסות.

הציטוטים ההלכתיים שעלו בדברי המרואיינות מעניינים לשעצמם, כיוון שהם חלק מדפוס פעולה. באמצעות הצורך שלהן לעשות שימוש בציטוטים – הן כמו מעידות על עצמן שהן בעלות ידע. הבאת הציטוט מקנה להן הון סימבולי, כלומר הן זוכות להערכה באמצעות הידע שהן מפגינות (גורביץ', ערב, 2012) דבר המחזק את דמותן כנשים חרדיות שמצופה מהן להיות בקיאות

במקרא. בהקשר זה, לא נבחנה שלמות הפסוקים כפי שמופיעים במקורות, אלא נבחן עצם השימוש או ההתייחסות לציטוט כזה או אחר.

3.3 ניתוח תמלילי הראיונות

המחקר האיכותני שלפנינו עושה שימוש בניתוח התמלילים באופן תהליכי ואינטואיטיבי, תוך הענקת פרשנות לנושא הנחקר המתארת התרחשויות, תחושות, השקפות ועוד, ומנסה לשרטט תמונה מורכבת ומקיפה של מציאות כראות עיניה של החוקרת (אלפרט ושלסקי, 2007).

השימוש בניתוח התמלילים במחקר זה כלל ניתוח מבני של אירועי שיח, כלומר הראיונות משמשים לא רק לזיהוי שימוש בשפה, אלא גם להצביע על ולהדגים התנהגות אינטואיטיבית של המרואיינות בסיטואציות השונות (Gumperz, 1979). כמו כן, ניתוח התמלילים משמש ככלי להתייחסות וניתוח של המבנה הרטורי ומזהה מאפיינים ורבליים ואחרים העולים ממנו. לבסוף, ניתוח התמלילים מתייחס לאופן בו בחרו המרואיינות לארגן ולספר את עצמן מבחינת רצף ומבחינת שימוש בכלים לשוניים שונים כמו חזרתיות, השהייה, עוצמה משתנה ועוד (Gee, 1996).

בנוסף, נעשה שימוש בניתוח נרטיבי העוסק בתיאורי הסיפורים והתוכן השונים העולים מהמרואיינות, לרבות ניתוח פרשני של טקסטים הלכתיים שבחרו להתייחס אליהם חלק מהנשים. הניתוח המבני והנרטיבי שזורים אחד בשני משום שכל אחד מהם משפיע על האחר – תוכן הסיפור על האופן בו הוא מסופר ולהיפך. מתוך התיאורים עולות משמעויות גלויות וסמויות המשקפות רגשות ומחשבות ועל פיהן נאספו תימות מרכזיות שעלו בראיונות ואף חזרו על עצמן בקרב המרואיינות ושימשו בסיס לבניית הפרקים בעבודה זו, כמו למשל: אתניות, היבטים סביבתיים ברשות הרבים ותפיסת הגבר החרדי. חלק נוסף ששימש לבחירת התמות בעבודה נשען על מספר נושאים שאיתם הגעתי מראש לראיונות ואשר עניינו אותי כחוקרת, כמו: תפיסה עצמית של חרדיות, היבטים סביבתיים ברשות היחיד ומחויבות לסמכות רבנית.

3.4 מגבלות המחקר

לאור האופי האיכותני של מחקר המבוסס על ראיונות עומק וניתוח שיח מורכב, מספר הראיונות המוגבל ממילא לא נועד לשמש בסיס למדגם מתוקף של היכולת להכליל מתוכם על שתי שכונות שלמות. כל קבוצת מרואיינות נאספה מתוך חלק גיאוגרפי מסוים בשכונה בה היא מתגוררת ומכאן שדגימת המרואיינות לא כללה ייצוג מוחלט של כלל חלקי השכונה. בחירה זו עוררה שאלות אודות מידת הייצוג של כל תת-קבוצה נחקרת. עם זאת, המחקר מאפשר זיהוי היבטים חשובים בחייהן של הנחקרות והבנתן את עולמן, שמטבעם לרוב אינם מנוסחים ושאותם קשה לזהותם בכלים אחרים, אולם יש להם חשיבות מכרעת בהבנת הזיקה שהן עשויות לפתח, או העדרה, ביחס לסדר היום הסביבתי. זאת ועוד, על אף ההיקף המצומצם של מספר המרואיינות התגלו מגמות משותפות מובהקות ובעלות חשיבות להבנת זיקה זו, שאותן ניתן יהיה לבחון

במחקר המשך על קבוצות גדולות יותר, או בקרב קבוצות אוכלוסיה אחרות בעלות מאפיינים דומים.

המשך המשתנה של הראיונות והבחירה בנשים אלו כמרואיינות נעשתה באמצעות תיווך הן של נשים אשר בחרו להציע חברות שלהן מהשכונה, והן באמצעות ס', אמי, אשר שימשה גורם מתווך אשר סלל דרך 'חלקה' יותר להכנסתי לעולמן ולביתן של נשים אלו, שולוא היא אולי לא היתה ניתנת לי גישה אליהן ולא היו נותנות בי אמון ומשתפות פעולה בחפץ לב. באופן כזה התקבלה קבוצה במובן היותר הדוק של 'קהילה' (ולא 'חתיך חברתי' סטטיסטי).

3.5 מורכבות ביצוע הראיונות

הדרך לתיאום הראיונות היתה רצופה במגבלות רבות כמו לוי"ז צפוף ביותר ושגרת חיים עמוסה של נשים העומדות במרכזן של משפחות מרובות ילדים, עובדה אשר במידה רבה גם הכתיבה את השתתפות חלק מהמרואיינות והעדרותן של אחרות שיכלו לתרום למחקר. מעובדה זו נגזר דוחק זמן בולט שהקשה על חלק ניכר מתוכן להסכים להתראיין במסגרת מפגש פנים מול פנים.

מיקום הראיון נקבע בהתאם להעדפת המרואיינות כדי לאפשר אורה מתאימה, הקרובה ביותר לסביבת חייהן ביומיום, ולהתקרב ככל האפשר לאופי של שיחה, ולא של ראיון רשמי שבו המרואיינת חשה כנחקרת המחויבת לתת 'תשובות נכונות'. רובן העדיפו לקיימו בביתן מטעמים הקשורים לנוחות, לזמן וייתכן שאף חשש להיראות במקום ציבורי עם אישה חילונית שטרם פגשו. מהתרשמותי, בעבור רובן הבית הוא מוקד הצניעות הבטוח ביותר. ממד החשדנות אשר עלה בשיחות המקדימות הופיע אצל רוב המרואיינות, כאשר הן ניסו לברר מי אני ואת מי אני מבקשת לייצג, מה בדיוק מטרת הראיון ו"לאן כל זה הולך". התנאים הפיזיים לקיום הראיון לוו בקשיים במיוחד בקרב המרואיינות משכונת "ממזרח שמש" אשר חלקן העדיפו לקיים את הראיונות מחוץ לבית מסיבות שונות הנעוצות בתנאים פיזיים כמו צפיפות, בן זוג נוכח בבית ועוד. חלקן מצאו בראיון הזדמנות להתאוורר מחוץ לבית, דבר אשר הועיל לאווירת הראיון אך האפיל על התבוננות על המרואיינת בסביבתה הביתית וכן על איסוף אינפורמציה נוספת שיכולה היתה לעבות את המחקר. לעומתן, הנשים משכונת "רמת בית שמש א'" מתגוררות ברובן בבתים פרטיים מרווחים אשר כללו תנאים נוחים יותר לקיום הראיון. עם זאת, נוכחות לא מעטה של בני הבית נרשמה בחלק גדול מהראיונות. מצד אחד מדובר בנתון מעניין המוסיף מבט לאינטראקציה של המרואיינת עם בני ביתה ומאידך ומאידך נוכחות נוספת במהלך ראיון פעמים רבות שימשה היסח דעת הן למרואיינת והן לי כמראיינת.

לצד 14 הראיונות שהתקיימו, קבעתי לקיים 11 ראיונות נוספים עם נשים בשתי השכונות, אך אלה בוטלו על ידי המרואיינות הפוטנציאליות או לא הסתייעו במהלך עבודת השדה. נשים אלו לא הסכימו להתראיין מהסיבות הבאות: ארבע מרואיינות טענו כי "לא נראה לי שזה מתאים לי", "לא מעוניינת", "לא חושבת שרוצה", "מעדיפה שלא". שלוש מרואיינות נוספות טענו שהן עסוקות. אחת הסכימה להתראיין, אך לאחר שקבענו מועד לפגישה נעלמו עקבותיה. שתים הסכימו וביטלו פעמיים לפני מועד הפגישה ברגע האחרון, אחת הסכימה וביטלה ברגע האחרון.

3.6 בחירת התמות, מבנה הפרקים והערות לקריאת עבודה זו

מניתוח התמלילים נאספו מספר תימות בולטות שחזרו על עצמן בקרב המרואיינות. כמחצית מהן שימשו בסיס לבניית הפרקים בעבודה זו, כמו למשל: אתניות, היבטים סביבתיים ברשות הרבים ותפיסת הגבר החרדי. המחצית הנוספת – הוא החלק ששימש לבחירת התמות בעבודה – נשען על מספר נושאים שאיתם הגעתי מראש לראיונות ואשר עניינו אותי כחוקרת, בהן תפיסה עצמית של חרדיות, היבטים סביבתיים ברשות היחיד ומידת מחויבות לסמכות רבנית.

הפרקים בעבודה זו מאורגנים על בסיס הנושאים שעלו בראיונות בסדר דומה: זהות חרדית, זהות מעמדית, זהות סביבתית וזהות מגדרית. בכל פרק בחרתי לעסוק בתימה אשר עלתה באופן מובהק בקרב רוב המרואיינות. היו מקרים בהן למשל מרואיינת העלתה את נושא האתניות, אך בניתוח התמליל שלה לא נמצאה התייחסות לנושא אחר, כמו 'היבטים סביבתיים ברשות הרבים'. לכן, בצמתים מסוימים אני כחוקרת הצמדתי נושאים וקיבצתי תמות. עם זאת אציין שישנם פרקים הכוללים התייחסות לכל המרואיינות, ללא יוצא מן הכלל.

המשפטים המודגשים באותיות בולד מתוך ציטוטי המרואיינות (המובאים כלשונם בעבודה זו) הודגשו על מנת להדגים נקודה מסוימת אליה ישנה התייחסות מילולית לפני ו/או אחרי ההדגשה. משפטים המודגשים בקו תחתי ובהערות המצויות בתוך < > מובאים כציטוט.

שמות המרואיינות בעבודה זו חסויים ומסומנים בראשי תיבות.

טבלה מס' 1: קבוצת המרואיינות – נשים חרדיות משכונת "ממזרח שמש" ומשכונת "רמת בית שמש א'" בעיר בית שמש:

קבוצת המרואיינות - נשים חרדיות מבית שמש - נתונים										
מס'	שם	גיל	שכונת מגורים	מצב משפחתי	ארץ לידה	השכלה	עיסוק	עיסוק נוסף עפ"י הגדרתן	תחומי עניין שלא לצורך פרנסה	מקור חרדיות והשתייכות לזרם חרדי
1	ב.א.	36	רמת בית שמש א'	נשואה+8	ישראל	תואר שני בחינוך אנגלית + יהדות	מנחת הורים	מורה	פעילה חברתית	חרדית מבית, ברסלב
2	א.צ.	52	רמת בית שמש א'	נשואה+6	ישראל	מורה מוסמכת	עקרת בית	הוראה		חרדית מבית, "חוצניקית"
3	פ.ק.		רמת בית שמש א'	נשואה+5	ארה"ב	פסיכולוגיה	מעבירה שיעורים פרטיים		תזונה ובריאות	חרדית מבית, חרדית אמריקאית
4	ג.ג.	54	רמת בית שמש א'	נשואה+8	ארה"ב	תואר ראשון בפסיכולוגיה	קואוצ'רית			בעלת תשובה מגיל 12, "חוצניקית"
5	ד.ש.	46	רמת בית שמש א'	נשואה+6	אנגליה			מתעסקת ועוזרת לגרושות עם ילדים		"חוצניקית" אנגליה
6	ה.א.	40	רמת בית שמש א'	נשואה+6 בלי עין הרע	ארה"ב	תואר שני בקלינאות תקשורת	קלינאית תקשורת	יחידת איחוח ויחידה להשכרה		חרדית מבית, חרד"לניקית (חרדית דתית לאומית)
7	מ.ש.	45	רמת בית שמש א'	נשואה+5*	ארה"ב	תואר שני באפידמיולוגיה	עקרת בית		צילום ובישול	חרדית מבית, "חוצניקית"
8	ו.ב.	38	ממזרח שמש	נשואה+10	ישראל	12 שנ"ל	עקרת בית			חרדית מילדות, חרדית-ספרדית
9	ז.כ.	43	ממזרח שמש	נשואה+11	ישראל	12 שנ"ל	עקרת בית	מאירת על קירות	אמנות, ריקמה, ציור	חוזרת בתשובה מגיל 16, חרדית-ספרדית
10	ח.מ.	53	ממזרח שמש	נשואה+6	ישראל	תיכנית	קוסמטיקה	בישול ואפייה		חוזרת בתשובה, חרדית-ספרדית
11	ט.מ.	52	ממזרח שמש	נשואה+7	הודו					חוזרת בתשובה, חרדית-ספרדית
12	י.מ.	52	ממזרח שמש	נשואה+6 ובעל*	ישראל	14 שנ"ל	מטפלת			חוזרת בתשובה, חרדית-ספרדית
13	כ.מ.	47	ממזרח שמש	נשואה+4	ישראל		מטפלת מוסמכת			חוזרת בתשובה, דתית-ספרדית
14	ח.ש.	48	ממזרח שמש	נשואה+13	הודו	25 שנ"ל+בגרות 12			מחזקת נשים בתחומי יהדות	חוזרת בתשובה, חרדית-ספרדית

Tel Aviv University
Faculty of Exact Sciences
Raymond and Beverly Sackler

Title of Thesis:

Orthodox women's identities and environmental attitudes

This paper was submitted as the thesis for the M.A. degree
at Porter School of the Environmental and Earth Sciences
The Department of Environmental Studies
Identity and Environmental Action Laboratory

by:
Liat Daudi

This study was carried out under the supervision of:
Prof. Rakefet Sela-Sheffy
Dr. Daniel Mishori

March, 2019

Abstract

The international environmental movement is considered one of the most significant contemporary global revolutions. In the 1960s, the environment was described as a tragic arena in which private interests would bring about ecological disaster. In Israel, several decades later, an increasing number of environmental organizations are active in Israeli public life, and environmental causes are growing in visibility and significance. However, despite the existence of a clear ecological crisis at hand and the amassing of a broad body of environmental knowledge, much of society is far from adopting quotidian changes and patterns of action that may be helpful in coping with the environmental threat.

Israel's *haredi* ("ultra-Orthodox") population is considered a cultural group to which environmental approaches and practices are alien. *Haredim*, accounting for roughly 11 percent of Israel's population and composed of various groups, are typified by strict observance of a religious way of life in the spirit of the *halakha* (rabbinical law) and acceptance of rabbinical authority as supreme in broad family systems, including high fertility rates. Within haredi society, women are an optimal group for the development of environmental consciousness due to their growing influence within the family cell—in view of changes under way in women's status in haredi society and escalating tension between the extent of women's commitment to traditional roles, such as homemaking and child-raising, increasingly becoming breadwinners.

This study examines the gap between indifference to the environmental cause and the possibility of creating environmental consciousness among haredi women in two neighborhoods in Beit Shemesh, a city that has recently become a powerful magnet for the haredi population. It traces the "practical logic" of using halakhic patterns of action that haredi women maintain at home and particularly in the kitchen. The study examines how they organize their personal world through these practices and the extent, if any, of their familiarity with and internalization of the environmental world.

It is found that few haredi women consider environmental protection a value in itself, let alone a top priority in daily life. A relation is seen between economic status and the possibility of maintaining environmental practices. While women in neither neighborhood identify with environmentalism, most show that they are aware of its value in the public discourse.

Many environmental issues are conspicuous in their absence and are of no concern to haredi women in their environmental context. The few who relate to matters such as water and radiation, for example, do so for reasons of economic saving and demonstration of knowledge of the kind that is perceived as cultural capital.

Questions of identity of the women in this study and the understanding of their changing preferences in various areas of daily life may become key for applying an environmental agenda in haredi society and among other groups in Israel that have similar characteristics.